

SZEMLE

Kiss Lajos, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében

Szerk. HEGEDŰS ATTILA. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba, 1999. 355 lap¹

A tanulmánykötet pontos tükrözi KISS LAJOS névkutatói munkásságának. Noha az írások tematikus csoportosításban szerepelnek benne, jól kirajzolódik belőlük annak a pályának az íve is, amely a tanulmányok szerzőjét a magyar onomasztika klasszikusai közé emelte. A kötet előszavából is kitűnik, hogy az aprólékos részletkutatások és az átfogó szintézisek létrehozásának az igénye egyaránt ösztönözte Kiss Lajost, sőt e kettőnek az egységét a tudományos megismerési folyamat lényegének tekintette: „A részletkutatások bizonyos mennyiségének felhalmozódását szükségszerűen szintézisalkotásnak kell követnie, hogy a szintézisben tükröződő széles panoráma újabb felismerésekre, termékeny szempontgazdagodásra ingerelje a részletkutatások bűvárait, s ezzel előkészítse egy további, az előzőnél magasabb szintű, tökéletesebb szintézis létrehozását.” (5).

Kiss Lajos névkutatói pályája jelentős — elsősorban szlavisztikai és magyar szótörténeti-etimológiai tárgyú — publikációkat követően az 1960-as évek közepén indult el. Első névtani tárgyú dolgozataiban a fent említett „széles panorámá”-t, a nemzetközi onomasztika horizontját pásztázza tekintete. Nyilvánvalóan tudatos készülődés ez a számára új tudományterület birtokbavételére. Bizonyára az sem véletlen, hogy az első névtani tárgyú tanulmánya — amelyben a nemzetközi névtudományi folyóiratokról ad áttekintést (267—81) — 1966-ban, a Kniezsa István halálát követő évben jelent meg. Ma már tudjuk, s az itt ismertetett kötet is azt mutatja: Kiss Lajos a nagy szlavista-névkutató elődök, Melich János és Kniezsa István szellemi, tudományos örökségének méltó, velük egyenrangú továbbvivője lett.

Kiss Lajosnak az 1960-as években született dolgozatai közül további kettőt tartalmaz a kötet „Kitekintés határainkon túlra” című fejezete: az egyikben a szláv víznévkutatás korabeli helyzetét mutatta be a szerző (282—98), a másikban pedig az európai névtudomány fontosabb eredményeit térképezte fel (298—309). Ez utóbbi a II. Névtudományi Konferencián 1969-ben előadásként hangzott el, s a IV. konferencián ezt egy újabb, hasonló témájú áttekintés követte (309—22). E dolgozat zárómondata — amely jól mutatja szerzőjének tudósi értékrendjét is — nem csak a névkutatóknak ad megszívlelendő tanácsot: „Az efféle széles horizontú kitekintés megóvhat bennünket az elbizakodottságtól, és ötleteket, munkafeladatokat ajánlhat további tevékenységünk kibontakoztatásához” (322).

Kiss Lajos pályáján az első csúcspont a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-nak megjelenése mutatja 1978-ban. Ezt megelőzően csupán egy tucatnyi névtani tárgyú írása (és néhány ismertetése) jelent meg,² amelyek közül hatot a tanulmánykötetben is viszontlátunk. A kötetben található 40 tanulmány, illetőleg könyvrészlet fele az 1990-es évekből való. A dolgozatok a fent említett mellett további négy fejezetbe sorolva jelennek meg: „Szélesebb tárgyú helynévvizsgálatok”, „Egyes földrajzi nevek eredetmagyarázata”, „Módszertani, terminológiai kérdések”, „Helynévtudományi kritika”.

A tematikai sokszínűség ellenére azonban a tanulmánykötet legtöbb írása közvetve vagy közvetlenül névfejtésekkel foglalkozik. Ez teljesen érthető, hiszen a helynevek nyelvészeti elemzéséhez éppúgy a nevek nyelvi eredetének, szemantikai tartalmának a tisztázására van szükség, mint

¹ Ez az ismertetés Magyar Nyelv szerkesztőjének felkérésére egy korábbi terjedelmesebb tanulmányom részleteinek felhasználásával készült (vö. MNyj. 39. 2001: 135—46).

² Kiss Lajos publikációinak jegyzékét lásd: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. Bp., 1997. 477—98; a legutóbbi évek terméséről 1999-ig bezáróan pedig az Onomastica Uralica 1b kötete ad tájékoztatást.

például a történettudományi, népiségtörténeti hasznosításukhoz. Az etimológia így beépül más kutatási részterületekbe is: a nevek kronológiai rétegeiről, az Árpád-kori Magyarország nyelvi, etnikai viszonyairól vagy a helynevek kontinuitásáról szólva természetesen elsősorban névfejtésekre lehet támaszkodni. Az itt közzétett dolgozatok is jól szemléltetik, hogy az utóbbi évtizedekben a névfejtés terén Kiss Lajos érte el a legtöbb eredményt a magyar onomasztikában. A dolgozatok sokfélesége azonban azt is mutatja egyúttal, hogy az etimológia önmagában is összetett műfaj a nyelvtörténeti vizsgálatoknak.

Kiss Lajos névfejtő módszerét ragyogóan mutatja a *Hortobágy* etimológiájáról írott tanulmánya (160—7), amely első helynév-etimológiai tárgyú közleményeként jelent meg 1974-ben. Ebben a név által jelölt objektumoknak és ezek egymáshoz való viszonyának bemutatása után értékeli a legkorábbi okleveles előfordulások adatait. Ezt követően áttekinti az addig született névfejtési kísérleteket, kiemelve erőnyeiket, de igen szigorúan bemutatva gyengéiket is. Bevonja a vizsgálatokba a Debrecen melletti ér és pusztá nevével alakilag megegyező erdélyi folyó nevét, sőt más gyanúba hozott neveket is. A hatalmas elvégzett munka ellenére megnyugtató, lezárt megoldást a *Hortobágy* kérdésében nem tud kimondani. Ezzel azonban azt a fontos alapelvet is hangsúlyozni kívánja, hogy „a földrajzi nevek eredetének vizsgálata, mint a valóság egyre tökéletesebb megismerésére irányuló tudományos tevékenység általában, soha le nem zárulhat, be nem fejeződhet” (166). E néhány lap terjedelmű tanulmány jól szemlélteti azt is, hogy a FNEsz. legtöbb szócikke, névfejtése mögött milyen hatalmas munka áll.

Kiss Lajos az általa készített helynév-etimológiákat többnyire nem egyenként, hanem általában csokorba kötve nyújtotta át a tudományos közönségnek. Több névfejtését a középkori eredet kapcsán foglalta egy-egy közleménybe. Különösen sok művelődéstörténeti adalékot tartalmaznak azok a névfejtései, amelyek a középkori életmód és szokások kitűnő ismeretét követelik meg az etimologizálótól: ilyen munkák a fenőkövel (30—5) és az oroszlánál (44—50) kapcsolatos földrajzi neveink keletkezését bemutató névmagyarázatok, de itt említhető meg a Janus Pannoniusnak nevet adó *Csezmice* nevének etimológiája (188—95) vagy a középkori *Promontorium Varadiense* magyar megfelelőjének felkutatása (203—7) is. Az ilyen írásokra különösen igaz az, amit MEZŐ ANDRÁS a FNEsz. egészére vonatkoztatva jegyzett meg: tele vannak „közérdekű művelődési ismeretanyaggal és polihisztorra emlékeztető tudással” (MNY. 1993: 3).

Kiss Lajos többször nyelvi hasonlóságok, összefüggések alapján gyűjtötte egy-egy közleménybe névfejtéseit: ehhez alapul szolgálhatott a nevek különleges lexikális szerkezete (7—22) vagy távoli etimológiai összetartozása (185—7). Aktuális események is szolgálhattak egy-egy névfejtés elkészítéséhez indítékul. Ilyen volt *Sátorhely* és *Szárliget* községgé alakítása (173—6), az oroszországi rendszerváltozás kapcsán pedig *Szentpétervár* régi-új nevének eredetét mutatta be (322—3). A modern nagyvárosi folklór a kabarétréfák révén tette ismertté a *Csajág-Röcsöge* nevet (187—8). E sokszínűség, a sokszor véletlenszerűnek tűnő témaválasztás egyszerű, kézenfekvő megvilágítást nyer Kiss Lajosnak egy később megjelent írásában: „Évtizedek óta alig múlik el nap anélkül, hogy ne foglalkoznék földrajzi nevek eredetének kutatásával is. A roppant gazdag névanyag szüntelenül kínál érdekesebbnél érdekesebb jelenségeket, amelyek felkeltik kíváncsiságot, és utánajárára, vizsgálódásra készítetnek.” (MNY. 2001: 294).

E kíváncsiságnak fontos tárgyai voltak a térképek, úgy is, mint a helynevek alapvető forrásai. A térképeknek szentelt dolgozatok közül egy a tanulmánykötetben is helyet kapott (22—30). Kiss Lajos munkásságában fontos szerepe volt a szótáraknak is. Egyik nagyszerű dolgozatában nyelvtörténeti szótáraink típusait tekintette át az elemzés és értékelés feladatát vállalva (254—67).

Kiss Lajos a magyar—szláv névkapcsolatok legjobb ismerője volt. Tanulmánykötetének több dolgozatában számos szláv eredetű helynevet tárgyalja, két írását pedig egy-egy ilyen név bemutatásának szentelte. Egyik tanulmányában a személynévi alapú magyar—szlovák párhuzamos névadás esetét mutatta be a *Málca* és *Malčice* neveket etimologizálva (181—5). A *Mátra* hegység nevét — több korábbi kutatóhoz hasonlóan — szláv eredetűnek tartja, de másoktól eltérően egy

’öreg’ jelentésű délszláv szótöből származtatja (170—2). Tárgyal germán eredetű helyneveket is. Az ismeretlennek tartott *Hernád* folyónevet a honfoglalás előtti germán névadásból vezette le (172—3). Az osztrák határszélén levő német eredetű várneveink közül *Sárfenek* névvel foglalkozott (195—8), és bizonyította, hogy eredeti neve *Scharfeneck* volt, s ebből népetimológiával jött létre a magyar változat, amely ráadásul megfelelő közszavunk elterjedését is elősegíthette. Fürstenfeld régi magyar *Fölöstöm* nevét is önálló tanulmányban mutatta be (324—6).

Kiss Lajos névfejtési elveit és módszerét összefoglalóan, tanulmányban nem fogalmazta ugyan meg, ezek legfontosabb jegyei munkáiból mégis egyértelműen kiemelhetők. A történeti adatok tisztelete, valamint az ötlet- és asszociációgazdagság egyszerre jellemzi etimológiáit, amelyekben gyakran többféle lehetséges megoldást is ajánl. Széles történelmi, művelődéstörténeti és földrajzi ismeretei a nyelvészeti szakirodalom hazai és külföldi eredményeinek és eszközrendszerének magabiztos használatával társulnak. Kiss Lajos névfejtései között különösen sok idegen eredetű, főleg szláv, de emellett német és román származású név található, amelyeket széles indoeurópai háttéren magyaráz meg a szerző. A gazdag nyelvészeti és művelődési anyag, a sokszínű tudás ellenére, mégis inkább rövidek, összefogottság jellemzi írásait. Névfejtéseit — amelyek leginkább analitikus jellegűnek mondhatók — tiszta és világos logika uralja, de nemritkán többféle megoldási lehetőséget is az olvasó elé tár.

A nyelvi változásoknak a helynevekben megvalósuló sokfélesége azonban néha próbára teszi a legrutinosabb névfejtőt is: *Bárszentmihályfalva* nevét magyarázva Kiss Lajos nyilvánvaló didaktikus szándékkal megadja azoknak a jelenségeknek a listáját, amelyekkel ebben az egyetlen etimológiában meg kell küzdenünk a megbízható eredményért (198—201). Névfejtéseinek legfontosabb módszertani alapelvét a földrajzi nevek nyelvi fejlődéséről szólva úgy fogalmazza meg, hogy „valamely etimológiának [...] az analógia a sarkpontja” (NytudÉrt. 139. sz. 22). Ez azt jelenti, hogy Kiss Lajos az egyes nevek elemzésében is elengedhetetlennek tartja a névrendszertani megközelítést, az elemek rendszerben való szemléletét. Rámutat ugyanakkor arra is, hogy bár a névfejtés során a vizsgált név lexikális összetevőit, morfológiai, nyelvi szerkezetét többnyire sikerül megvilágítanunk, mégis gyakran előfordul, hogy a névadás konkrét okát nem tudjuk pontosan felírni.

Kiss Lajos tanulmánykötete „A földrajzi nevek nyelvi fejlődése”-ről írott munkájának néhány fontosabb fejezetét is tartalmazza (207—26). Az itt bemutatott jelenségek között vannak hangtani természetűek (hangátvetés, hangrendi átcsapás, összerántódás) és olyanok, amelyekben hangtani és alaktani jegyek mosódnak össze (tapadás szóhatáron, téves felbontás). Tisztán alaki természetű jelenség az elvonás és a többesjel-szilárdulás, jelentéstani vonatkozásai vannak a beleértésnek, a népetimológiának és az eufémizmusnak. A nyelvi érintkezés mutatkozik meg a tükör- és részfordításokban.

A régi magyar helynévadás vizsgálata az amúgy is összetett névtani kutatásokon belül a legkomplexebb területek közé tartozik. A nyelvészeti és a történettudományi célok és módszerek természetesen fonódnak össze Kiss Lajos munkáiban is, hiszen önmagában mindkét szakma jóval szerényebb eredményeket érhetne el e téren. Egyik fontos dolgozatának már a címe (Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban: 227—54) sem nyelvészeti megközelítést ígér. A szerző MELICH és KNIEZSA egykori célkitűzéseire tér vissza: nyelvtörténeti eszközökkel kíván hozzájárulni ahhoz, hogy a honfoglalás utáni Kárpát-medence nyelvi és etnikai térképe minél pontosabban megrajzolható legyen. Az ösztönzést ehhez a munkához Kiss Lajos számára GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának első három kötete adta, amely hihetetlen gazdagsággal ontja a történettudományi szempontból korszerűen feldolgozott anyagot a nyelvész-névkutató számára. A tanulmány szerkezete is a GYÖRFFY által tárgyalt rendhez, a vármegyék szerinti keretekhez igazodik. Kiss Lajos nemcsak kiemeli az általa igen nagyra becsült történész szerző nyelvi jellegű megjegyzéseit, hanem tovább árnyalja, finomítja is őket, többnyire GYÖRFFYvel egybehangzóan, de néhol módosítva, ki is egészítve eredményeit. A téma szempontjából különösen fontos névtípusok meg-

különböztetett figyelemben részesülnek nála: magyarázza a megyék névadó településeinek neveit, kitér a népnévből származó és a szolgálonépekre utaló helységnevekre, tájneveket mutat be stb. Az itt ismertetett tanulmánykötet megjelenését követően Kiss Lajos hasonló munkát szentelt a kérdés vizsgálatának a történeti földrajz negyedik kötetének megjelenése alkalmából is (Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig: MNy. 1999: 9—29). Ebben az előző dolgozat anyagához képest jóval több névfejtést, névelemzést találunk, és talán valamivel több az igazítás, a GYÖRFFYt kiegészítő, illetve az övétől eltérő javaslat is. Mindez azonban csak a tanulmány szerzőjének még nagyobb figyelmét és tiszteletét tükrözi.

Egy másik tanulmányában Kiss Lajos a helységnevek segítségével a magyarság legkorábbi nyomait keresi a Délvidéken (62—73). A középkori Pozsega, Valkó, Szerém, Keve és Krassó vármegye területét vizsgálva azonban jóval nehezebb volt a dolga, mert itt csak részben támaszkodhatott GYÖRFFY összefoglalására. A szerző a XII—XIV. században viszonylag nagy mennyiségben felbukkanó és a magyarból magyarázható helységnév nyomán nem jelentéktelen számú Árpád-kori magyar népesség meglétére következtet a vizsgált területen. Később azonban a török előretörésével együtt nőtt a beáramló délszláv népesség aránya, és a magyar helynevek jórészt elszlávosodtak.

Kiss Lajost az 1990-es évek közepén erősen foglalkoztatta a Kárpát-medence helyneveinek kronológiai rétegződése is. A honfoglalást követő időszak névanyagát az adatolhatóság és az etimológiai eredet időrendi tanulságai alapján kísérelte meg jellemezni. Több összefoglaló tanulmányt szentelt e témakörnek (a legátfogóbb megközelítéseket a 96—103. és a 104—16., valamint a 133—40. lapok között találjuk), amelyek főképpen nem a részletek kidolgozottságával, hanem a kérdéskör egészének megragadása révén adnak új ismereteket. Dolgozataiban Kiss Lajos két fő névcsoportot különít el: a magyarok által adott neveket és azokat, amelyeket a magyarság a helyi népességtől vett át.

A két alapvető névréteg további differenciálását — főleg az átvett helynevek esetében — legeredményesebben a víznevek körében lehet elvégezni. Ennek az az oka, hogy „A földrajzi nevek legrégibb és leghosszabb életű csoportját a vízbőségüknél és hosszúságuknál fogva jelentős folyók nevei alkotják. Ezek valósággal nemzetközi tulajdonban vannak, és egykor kialakult nevüket ritkán cserélik fel mással.” (104). A víznevek történeti rétegeit Kiss Lajos három országrésznyi terület névanyagában vizsgálta meg: a Felvidékében (73—93), Erdélyében (149—59) és a Dunántúlán (140—9, ehhez lásd még 93—6). E munkákban egyben a gazdag etimológiai irodalom összefoglalását is adja, és összesen csaknem másfélszáz név eredetét mutatja be. Eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Mindegyik területen találhatók az ókorból adatolható, ősi indoeurópai (másutt óeurópainak is mondott) eredetű víznevek: *Garam*, *Morva*, *Tisza*, *Maros*, *Duna*, *Dráva* stb. Szintén indoeurópai (VII. század előtti, preszláv) eredetűek, de csak a középkorból vagy későbből adatolhatók az *Árva*, *Hernád*, *Iza*, *Zsil*, *Lajta*, *Mura* stb. vízneveink. Az ide tartozó nevek etimonjai többnyire nem azonosíthatók pontosan valamely ismert nyelvből, s a nevek közvetítésében a szláv nyelveknek fontos szerepük lehetett. Viszonylag gazdag a szláv eredetű nevek csoportja: *Beszterce*, *Zsitva*, *Kalota*, *Kovászna* stb., Erdélyben talán török eredetűek is előfordulnak: *Küküllő*, a *Karas* régi *Karassó* változata. Német eredetű vagy a magyarba német közvetítéssel került folyónév a *Gölnic*, *Selmec*, *Porumbák* stb. Vízneveink között szép számmal vannak ismeretlen eredetűek is. Erdélyben a román víznevek csak az újabb korból adatolhatók, és többnyire kis hegyi patakok neveiként. Az Árpád-korból nagyon gazdag magyar eredetű víznévállomány létezése is igazolható: *Balog*, *Bodrog*, *Almás*, *Fekete-ügy*, ilyenek Erdélyben például a jó elemű nevek: *Disznajó*, *Hájó* stb.

A természeti nevek körében a víznevek mellett KISS LAJOS áttekintette a történelmi Magyarország hegyneveinek kronológiai, eredetbeli csoportjait is: e névfajta főleg középkori nevek képviselik, ezek mellett azonban néhány ókori (*Kárpátok*) és Karoling-kori (*Amand*, *Vütöm*) hegynevünk is említhető (117—32).

A fentieknél jóval nehezebb megítélni a Kárpát-medence régebbi településneveinek a honfoglalást követő folytonosságát. KISS LAJOS nem osztja azt a nézetet, mely szerint a honfoglaló magyarság az itt talált népektől egyetlen településnevet sem vett át. *Nyitra* település nevére van a honfoglalásnál régebbi adat (107), és a nagyszámú Árpád-korban előforduló szláv eredetű helységnév közül is „némelyek már a magyar honfoglalás előtt is meglehettek” (100).

Kiss Lajosnak az Árpád-kor helyneveivel foglalkozó névtörténeti tárgyú dolgozatai azzal a tanulsággal járnak, hogy a régi magyar helynévanyag történeti földrajzi szempontú újrafeltárását és teljes feldolgozását követően a helynevek nyelvi vallomása alapján ismét fel kell majd vázolni a régi magyar helynévrendszer egészét, valamint az Árpád-kori Magyarország nyelvi térképét, egymáshoz igazítva a nyelvtörténeti, a történettudományi és a más megközelítésekből származó ismeretanyagot.

Kiss Lajos a helynevek segítségével elsősorban a magyarság múltját kutatta. De volt szava a jelenhez is: a kötetben közzétett egyik dolgozatában (55—62) az államiság és a névhasználat kapcsolatát vizsgálta a kelet-európai államokban. A mai gyakorlatot a középkorban meghirdetett *cuius regio, eius religio* elvére látja visszavezethetőnek, és nyugodt tudományos tárgyilagossággal emel szót a kérdés nyelvileg természetes megoldása mellett.

Kiss Lajos precizítására vall, hogy a kötetbe gyűjtött írásait kiegészítette az adott kérdéshez kapcsolódó, azóta megjelent publikációkra való utalásokkal is. A kötethez terjedelmes névmutató is készült (327—52), amely jól használható a FNESz. kiegészítéseként is.

Kiss Lajos írásai — így az e kötetben közzétett dolgozatai is — a magyar helynévkutatásnak és a történeti nyelvtudománynak nagyon fontos darabjai. Az őt követő tudós nemzedékeknek rendre vissza-vissza kell térniük munkáihoz, hogy tudósi magatartást, kutatási módszert tanuljanak belőlük. Tudós többet aligha érhet el annál, hogy munkássága — Kiss Lajos fent idézett gondolatát citálva — „ötleteket, munkafeladatokat ajánlhat további tevékenységünk kibontakoztatásához”. Tudása így épül be a jövő tudományába.

HOFFMANN ISTVÁN